THURÓCZY GERGELY

GYÖNGY A KOMMERSZ SZEMÉTDOMBJÁN

Rejtő Jenő és a korabeli pesti szórakoztatóipar

„Hogy minden igényhez alkalmazkodjanak, kiterjed ez a válogatás a káprázatosan rohanó detektívtörténetekre, kémregényekre, szívdobogtató kalandos olvasmányokra, de helyet talál a kiválasztott könyvek sorában a könnybe és mosolyba olvadó romantika, a Vadnyugat üdítő bája és az exotikus világok titokzatossága."
(Pengős ponyvasorozat beharangozója 1941-ből)

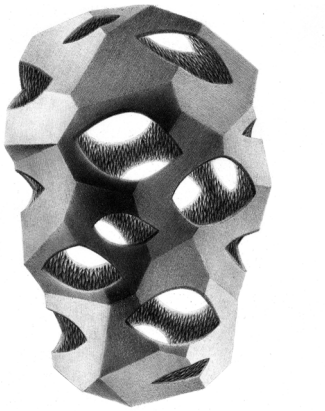

■ Rejtő Jenőt ma elsősorban P. Howard álnév alatt írott kalandregényei, pontosabban ponyvaparódiái nyomán ismerjük, holott a lektűrirodalmon túl jóval több szórakoztatóipari regiszterben alkotott. Alig volt a korabeli fővárosi életnek, polgári miliőnek, a kikapcsolódást szolgáló társas/közösségi élettérnek olyan szegmense, amelyben kisebb-nagyobb mértékben meg ne merítkezett volna. Legtöbbször különféle munkák révén került kapcsolatba az intézményrendszerrel (színházak, kiadók, filmes cégek stb.), magyarán mások mulattatásán iparkodott, ám a szórványos utalásokból tudható, hogy ő maga sem vetette meg a szórakozás némely formáját. Jelen írás Rejtő munkásságának sokszínűségét, a pesti szórakoztatóiparba ágyazottságát veszi sorra, valamint életmű és szerző ritka „korrelációját": az általa teremtett megannyi irodalmi alak számos kalandon és megpróbáltatáson megy át, de végül mindig győzedelmeskednek. A való élet azonban nem a kalandregények logikájának engedelmeskedik: a kalandos életű ponyvaíró sorsa rövid úton beteljesedett – méltatlan és értelmetlen halál jutott osztályrészéül (megannyi sors- és bajtársával egyetemben).

A pesti szórakoztatóipar rengeteg ága-bogában kipróbálta magát kisebb-nagyobb sikerrel, valóságos bulvárlabirintuson áttörve érkezett el a ponyva (részben maga emelte) csúcsára.

Reich Jenő néven született 1905-ben egy vidéki gyökerekkel bíró, erősen asszimilálódott pesti zsidó családba. Apja, Reich Lipót Áron (1876-1951) bonyhádi származású kereskedő és tisztviselő, a századforduló táján érkezhetett a fővárosba – felesége Wolf Ilona (1879-1944), akivel 1901-ben kötöttek házasságot. A család többfelé lakott az Erzsébetvárosban (a pesti zsidóság hagyományos negyede), Rejtő szülőháza az Izabella tér 5. szám alatt található (napjainkban Rejtő Jenő u. 6., falán emléktáblával). Fontos momentum, hogy a szülőház ajtaja szó szerint a Pesti Magyar Színházra nyílott (repertoárján elsősorban könnyed fajsúlyú darabok szerepeltek), így az érzékeny lelkű gyermek első kézből kaphatta az inspirációt e téren.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, 1924-ből való kéziratos (és mind ez ideig csak részben kiolvasható) Rejtő-naplóból tudható, hogy már 19 évesen is operettíráson töri a fejét házbéli barátjával, Buttola Edével (1902-1981), a későbbi jazzmuzsikus-szaxofonos dalszerzővel. Tanulmányai úgyszintén errefelé terelték: ekkoriban jár Rákosi Szidi színitanodájába, és egy vizsgaelőadáson is megmérettetik – 1924-ben fényképes beszámoló jelenik meg az eseményről.[1] Ez az első eset, hogy nyomtatásban olvasható ekkortájt fölvett művészneve (Rejtő Jenő). A jeles eseményen az *Ibolya* került színre Molnár Ferenctől (aki a kor világhírű sikerszerzőjének számított, könnyed vígjátékok és édesbús színdarabok írójaként).

Rejtő egyetlen fönnmaradt (csúsztatásoktól sem mentes) önéletrajza 1927 nyarán kelt: riporteri állásért folyamodik az *Ujság* című napilaphoz (lásd később), sikertelenül. Ezek után indul el 3 évig tartó nyugat-európai csavargására, melynek során eljut Németországba, Svájcba, Csehországba, Ausztriába, Franciа- és Olaszországba: nyomor, nélkülözés, alkalmi munkák, rendőri zaklatások kíséretében. Az indíttatás nemes volt, ámde a kitűzött célt nem sikerült elérnie: Max Reinhardtnál szerette volna kitanulni a színházi szakmát – ha el is jut a mesterhez, rövidesen föladja. Ez egyszersmind személyiségének egyik alapvonása: hirtelen ihletfelindulásból, az ötlet hevében belevágott valamibe, majd legtöbbször az elmaradó siker nyomán odahagyta. De – mint az igazi ökölvívók – legtöbbször fölállt, folytatta vagy újrakezdte másutt. Részben ezzel magyarázható munkásságának rendkívül szerteágazó volta: rengeteg mindent ki kellett próbálnia, hogy végül megtalálja (vagy inkább: föltalálja!) a neki való műfajt, a humoros kalandregény-paródiák terepét.

A „nyugati kalandozás" 1930 nyarán ér véget, Rejtő hazatér Pestre, a nagy gazdasági világválság közepette. Kölcsönpénzből bulvárlapkiadással próbálkozik – eme vállalkozása az első szám után megbukik. A *Nagykörut*at későbbi színpadi szerzőtársával, Nádassy Lászlóval (1907-1978) írja tele: pesti pletykák, celebhírek, reklámcikkek és effélék sorjáznak a slendriánul szerkesztett oldalakon. Ugyanakkor akad két komolyabb írása, amely nem igazán passzol egy effajta kiadvány tematikájába, mondhatni túl intellektuálisak a műfaj (bulvárújságírás) szabta lehetőségekhez – ékes bizonyságául annak, hogy nem csak a kommerszben gondolkodott. *A lélekelemzésről* egy pszichoanalízist népszerűsítő cikk (hivatkozással Karinthy Frigyesre, a pesti humor nagyágyújára), *Az új tárgyilagosság* pedig egyfajta „technoesszé", amely – kimondatlanul – az Art déco és a Bauhaus szellemiségét élteti. Technika és művészet átfedi egymást: „a gépek esztétikai szempontból kifogástalan formáiról" értekezik.

Itt ejthetünk szót a sportról – eleve már Rejtő megjelenése is atletikus volt, egy fennmaradt (fürdőruhás – a strand mint újabb kikapcsolódási helyszín!) fotón látható, hogy mintegy egész fejjel magasabb volt környezeténél, izmos alkat.

Fiatalkorában bokszolt is (tanúság reá az ökölvívóknál oly gyakori, lelapított orr), már említett naplójában beszámol egy szurkolóként átélt focimeccsről, a *Nagykörut*ban akad sportrovat is. A későbbiekben pedig valóságos sportújságíróként is megmérethette volna magát a közönség előtt – ha meg nem húzzák a cikkét… Történt ugyanis, hogy Rejtő második házassága alatt majd' egy esztendeig Olaszországban élt a feleségével (ekkor születik *A szőke ciklon* című regénye), és ezalatt alkalmilag lapoknak is írt. Az 1937. április 25-ei torinói olasz–magyar válogatott mérkőzésen a két pocsékul játszó csapat meccsének végeredménye 2 : 0 a házigazdák javára. Rejtő szakkommentátorokat megszégyenítő részletességű írást kanyarított *„Szomorú vasárnap"* címmel,[2] ám a „gondos" szerkesztői húzások igencsak kihüvelyezték mondandóját. A *Színházi Élet* olvasói elvárásainak megfelelően 4 fotóval is földobták a cikket, ezeknek esett áldozatul a Rejtő-hagyatékban egészében fönnmaradt írás megannyi bekezdése, az érzékletes meccsleírás. Testmozgás terén lásd még a *Sportszerelem* c. filmjét (később).

A tömegrendezvények egy másik fajtája a nemzetközi vásárok világa – Rejtő itt is letette névjegyét. 1937 tavaszán helyszíni látogatás nyomán született a *Fiera di Milano*[3] című rövid cikke – amelynek nagyobb része szintén áldozatul esett a helyhiánynak. Eredeti címe szerint *Milánó és a milánói vásár* (szövege teljes egészében, a szerzői húzásokkal egyetemben közreadva).[4] Itt többek közt különféle technikai újdonságokról ír: autók, szövőmasina, kottaírógép, az olasz Breda cégről pedig megtudjuk, hogy kiállítottak „egy harminc méter hosszú teljes villámvonatot, különböző repülőgépmodelleket, valamint a légelhárító és gyorstüzelő fegyvereknek egy csinos könnyű kollekcióját. Ezek a hegyi ágyúk és gépfegyverek ízlésesen feldíszített azalea virágok parkjában állanak. A pompás, színes virágok dekkungjából merednek tótágast az acélcsövek…"

A technika iránti érdeklődése már hét évvel korábban, a *Nagykörut*ban is tetten érhető (ld. korábban *Az új tárgyilagosság*), s ugyanitt olvasható egy riport Budapest közismert jósnőjével (Sillbiger Bora):[5] „nagy világraszóló találmányt látok, melynek jelentősége csak a telefon vagy a rádió jelentőségéhez fogható. […] az elektromossággal van szoros kapcsolatban, és lényege a gondolatok fényképezése és továbbítása". Ez bizony a televíziózást előlegező „látomás". Az idézőjel magyarázata: többen kísérleteztek különféle képtovábbítási eljárásokkal a korban, amelyekről mind a jósnő, mind az interjú készítője tudomást szerezhetett a sajtóból és szakkiadványokból. (Ha ugyan valós látogatást ír le a riport, és nem puszta kitaláció…) És azon sem kell csodálkozni, hogy Rejtő bulvárlapjából ugyan hiányzik az oldalszámozás, ámde eme „fölösleges sallang" helyét a lapok alján többnyire szöveges („szórakoztatómechanikai") gramofonreklámok foglalják el („Csak Homocord lemezeket vásároljon!")… Ráadásképp *Modern technika* címmel kabaréjelenetéről („revükép") is tudunk 1935-ből.

Még egy bulvármozzanatról ejtsünk szót, ennek írásos lenyomata azonban nem tőle ered, hanem róla szól.[6] 1931 februárjában számos újságcikk foglalkozott Rejtő állítólagos öngyilkosságával (*Egy tótágast álló öngyilkosság, Afrika Bécsben és Karinthy Frigyes. A Magyarország fényképe alapján megtalált fiatalember elmondja „feltámadása" kalandját*): egy bálon vett részt a Vigadóban (újabb „menő" helyszín, újabb szórakozási forma!), ahonnét télidőben kabát és kalap nélkül kirohant az éjszakába eme jeles „társasági fiatalember". Mivel nem találták, jött a logikus következtetés: a Dunának ment, s a folyóba ölte magát (*Rejtélyes körülmények között eltűnt Rejtő Reich Jenő*). Országos körözést adtak ki ellene, s a detektívek pár nap múlva meg is találták (*Megkerült az eltűnt Rejtő*

Reich Jenő) vidéken (*Budapesttől Győrig farsangolt*). Maga Karinthy Frigyes is írt az ügyében (*Levél egy úrhoz, aki vagy van, vagy nincs*): vélhetően közösen ötlötték ki Rejtővel a farsangi turpisságot, hogy egy kis hírverést csapjanak az irodalmi pályára készülő fiatalembernek. Rejtő ekkoriban vethette papírra a csak halála után több mint 50 évvel megjelent (befejezetlen) *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam* útinaplóját,[7] amelyben nyugat-európai kalandozását írta meg.

Egy rövid kitérő erejéig utóbb kipróbálta magát zsurnalisztaként is: három héten át kicsit erőltetett, jópofiskodó cikkeket ír az *Ünnep* hetilapba 1935 januárjában[8] (sőt némelyiket Erdélyben is közreadja, a *Különvélemény* című kolozsvári bulvárorgánumban). Egyike-másika nem is leplezett reklám (akárcsak 5 évvel korábban a *Nagykörut*ban): a kor sztárjairól, celebjeiről intimpistáskodik, mindezt többnyire az operett közegében – akár a szórakoztatóipar bértollnokának is hívhatnók. Ám a cikkek sora hirtelen megszakad – pontos okát nem tudjuk, azonban köze lehet a lap szerkesztőjéhez, Dénes Zsófiához, akivel egy (sajnálatosmód töredékesen fönnmaradt, keltezetlen) levél[9] tanúsága szerint alaposan összerúgta a port.

De hogy valami nagyon jót is írjunk az újságírás terepén való jelenlétéről: az *Ujság* című napilap tárcarovatában közel tucatnyi novellát ad közre elszórtan 1928–35 között. A legsikerültebbek szociográfiába hajló írások, kemény, szikár próza, nyugat-európai csavargásából vétetett élményeinek lenyomatai: „És mind közölték. És épp olyan feltűnést keltett, mint most a Howard, pedig sem trópus, sem légió, sem kaland nem volt benne, csak elvásott hamburgi utcák, ócska, piszkos marseille-i menhelyek, és hasonlók".[10] Az itt közölt írások egyes motívumai visszaköszönnek a *Megyek Párizsba…* útirajzában, illetve *Kopó* című novellája adta a lökést *Tatjána* című (kiadatlan) kisregényéhez. És ide köthető Rejtő első, nyomtatásban olvasható műve, a legutóbbi időkig teljességgel ismeretlen *Fizetni!*: 1928. augusztus 29-én jelent meg az *Ujság*ban.[11] Ami azért is figyelemre méltó, mert ekkoriban Rejtő valahol Nyugaton csavarog, mégis gondot fektet elhelyezésére egy budapesti lapban. Története szerint az elszegényedett magyar aranyifjú betér még egy utolsót mulatni kedvenc lokáljába, munkába álláson töri a fejét, majd menet közben meggondolja magát, és a hajnal tragédiába torkollik – ily komor felhanggal indult Rejtő publikációnak sora, itt még semmi nyoma a későbbi humoristának (ráadásképp a jazzbanddel, mixerrel, léha szubrettel és arisztokrata léhűtőkkel teljes zenés mulató megidézése révén a pesti éjszaka/szórakoztatóipar egy jellegzetes terepéről fest képet).

1932-ben a pesti kabarék táján tűnik föl (igen gyakran társszerzőkkel: legtöbbször Nádassy Lászlóval, illetve Görög Lászlóval és Kellér Dezsővel), s pár év alatt egy önálló életműre való mennyiségű kabaréjelenetet, bohózatot, színpadi tréfát „gründol" (teljességre törekvő fölsorolásukat lásd jegyzetben).[12] Kisebb színpadok („brettli") és előkelőbb varieték egyaránt foglalkoztatják („*Számtalan kép. Végtelen kacagás*"), tréfáit a kor legnépszerűbb komikusai adják elő (Kabos Gyula, Komlós Vilmos, Rott Sándor, Salamon Béla stb.). Sajnos azonban kabarészínpadokra írott mintegy 130 darabja közel felének nem ismerjük szövegét: a szórakoztatóipar (vagy ha úgy tetszik: piac) szabályainak megfelelően ezek nem az örökkévalóságnak teremtettek. Gyakran egyik napról a másikra kellett szállítani a jeleneteket, csupán néhány (gépiratos) példányban készültek, idővel elkallódtak. Legtöbbje életében nyomtatásban nem jelent meg (ami mégis, az lapokban – legtöbbjük a *Színházi Élet*ben –, nem pedig könyvben).[13]

A „kabarisztika" legfejlettebb formája a revüszínház, avagy varieté (mulató, cirkusz és kabaré keveréke), ahol komoly színpadtechnikával sokszereplős, éne-

kes betétszámokkal, „blüettekkel” (zenés burleszk), artistákkal, zsonglőrökkel, táncosokkal stb. elegy műsorszámok szerepeltek. Rejtő ebből is alaposan kivette részét: számos revüben működött közre – ezen intézmények egyik legfőbb vonzereje (természetesen az irodalmi igényű kabarédarabokon túl) a csinos-hajlékony-feszes görlök mozgékonyságában rejlett. A szórakoztatóipar egyik csúcsát jelentő revük műsorait a napisajtón túl látványos plakátok, falragaszok hirdették, tisztes helyárakkal.

És végül ejtsünk szót a „vígjáték mint bírósági veszélyforrás” (meglehetősen ritka) jelenségéről: 1938 őszétől mintegy fél éven át zajlott a Berlitz nyelviskola rágalmazási pere a Komédia Színház ellen, Rejtő egyik darabja (*Madame Cupido* – szövegét nem ismerjük) kapcsán. Az oktatási intézmény „kifogásolta a vígjátéknak azt a részét, amely az ő nevét is szerepelteti” (minderre 1937 tavaszán került sor), és „feljelentést tett rágalmazás vétsége miatt Rejtő Jenő színpadi író ellen”. Azonban „vádlott tagadta bűnösségét. Védekezése szerint a darabot nem ő írta, csak németből fordította”, s abban „a Berlitz nyelviskolára semmi sértő sincs. Egy hülyeként beállított férfi társalog […], az ő félreértései váltják ki […] a nevetést anélkül, hogy az bárkire nézve bántó volna”. Utóbb a színészeket is megidézték a bíróságra, ám ezek egy része nem jött el, és így a tárgyalást elnapolták, más része komédiába illően védekezett stb.[14] Az egész processzus alighanem kezdett kínossá válni a bíróságnak is, ezért a sajtónak szánt híradásokban[15] egyre enyhébb stilisztikai alakzatokkal írják körül a környülállást: a „hülyeként beállított férfi”-ból másodjára „bárgyú férfi”, végül „félszeg szereplő”[16] lesz. A végeredmény nem meglepő: a bíróság végül bűncselekmény, illetve bizonyítékok hiányában „fölmentette a vádlottakat a durva becsületsértés vádja alól” (minderre 2 évvel a kifogásolt előadás után került sor végül). Hát ha úgy vesszük, a nyilvános bírósági tárgyalások is a társas szórakozás egyik fajtáját képviselik – csoda, hogy Rejtő nem kanyarított a kutyakomédiának is beillő bírósági blődlizésből kabarétréfát…

A kabaréiparral egy időben Rejtő beszállt az operettbiznisbe is: mintegy féltucat bemutatott operettjéről tudunk (de még ezenfölül is maradtak kéziratban). A tisztánlátás kedvéért jegyezzük meg, hogy a korabeli munkamegosztás alapján többnyire egyvalaki írta a librettó alapját adó szüzsét, magyarán az operett sztoriját (ez volt Rejtő feladata – alapjáraton egy vígjáték), másvalaki(k) a dalbetétek versszövegeit, és olykor megint más a dialógusokat (ám arra is volt példa, hogy ezt Rejtő vállalta: utolsó gépírónőjének tanúsága Szilágyi László *Tokaji aszú* című operettje esetében),[17] végül egy vagy két zeneszerző a muzsikát. A színpadra állításhoz nagy apparátus kellett: rendező, karmester, zenekar, színészek, énekesek, táncosok stb. – összességében jóval nagyobb költségvetést igényeltek, mint a kabarék produkciói. Egy híradásból még az is kiderül, hogy Rejtő mekkora mértékben részesedett a bevételből: 2% illette meg.[18]

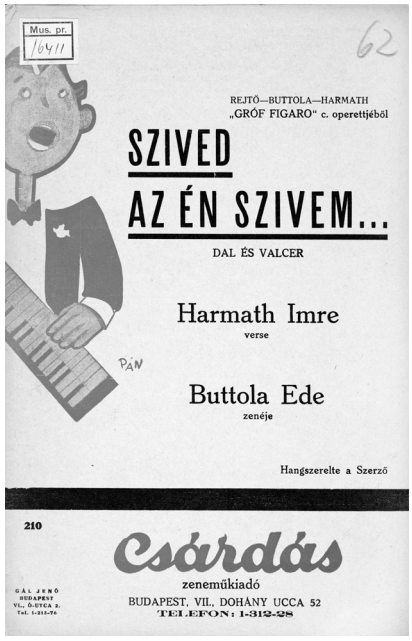

Rejtő egy kevésbé ismert operettjének kottakiadása: Gróf Figaró, zene Buttola Ede, dalszöveg Harmath Imre (Csárdás zeneműkiadó, 1937 k.) forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár

Sorrendben fontosabb operettjei: *Egy görbe éjszaka* (bemutató: Bp., 1934 nyara, zene: Buttola Ede és Megyery Gyula, versek: Nádassy László), *Aki mer, az nyer* (bem. Bp., 1935 nyara, zene: Sándor Jenő, versek: Kellér Dezső), *Gróf Figaró* (bem. Szeged, 1936 ősze, zeneszerző: Buttola Ede, versek: Harmath Imre), *Úrilány szobát keres* (Bp., 1936 vége, zene: Zsigmondy Pál, versek: Kulinyi Ernő), *Tatjána, az orosz kémnő* (bem. Szeged, 1937 tavasza, zene: Radó József, versek: Harmath Imre), *Tisztességes Anna* (bem. Bp., 1939 vége, zene: Sándor Jenő, versek: Kellér Dezső és Török Rezső). Legnagyobb sikerét az *Aki mer, az nyer*rel aratta, csak Budapesten 150-szer ment a korszak magyar szupersztárjaival: Honthy Hannával és Törzs Jenővel a főszerepben. Az *Úrilány szobát keres* címszerepét a „butaszőke" szépség, Zilahy Irén játszotta, a közepes siker folyománya egy film elkészülte lett (lásd később).

SZINHÁZ

Bonyhádon az Erdős-féle nagyszálloda színháztermében

Karmester: DÖRNER LAJOS. | Igazgató: KALLÓS JÓZSEF. | Rendező: BÓNASZÉKI BÉLA.

Tisztelettel kérem a n. é. bérlőközönséget, hogy bérleteiket a legsürgősebben tömegesen váltsák be, mert a színházi évadot a gyenge érdeklődésre való tekintettel kénytelen leszek megrövidíteni.

Előadások kezdete pontosan 8 ¼ órakor.

1935. okt. 29-én Kedden — CSÁRDÁS KIRÁLYNŐ

30-án Szerdán — VIKI

31-én Csütörtökön — Montmartrei Ibolya

November 1-én D. u. 4 ½ órakor — ÉN ÉS A KIS ÖCSÉM

Pénteken Este 8 ¼ órakor — AKI MER AZ NYER

2-án D. u. 4 ½ órakor — A dorozsmai szélmalom

Szombaton Este 8 ¼ órakor — MA ÉJJEL SZABAD VAGYOK

3-án D. u. 4 ½ órakor — Viktória

Vasárnap Este 8 ¼ órakor — EGY GÖRBE ÉJSZAKA

4-én Kedden — Az ismeretlen leány

Kallós József

Pannonia-nyomda, Bonyhád.

Rengeteg színlap és plakát tanúsága szerint féltucatnyi operettjét szanaszét játszották Magyarországon (de még a környező országokban, így Erdélyben is), összességében ezres nagyságrendűre tehető az előadások száma Rejtő életében. Ennek nyomán akár országos ismertségűnek is mondhatnók – ám közönségét a szerzők érdekelték legkevésbé (plakátokon, színlapokon legkisebb betűkkel az ő nevük szerepel): a jól bejáratott darabok címe, de leginkább kedvenc sztárjaik vonzottak teltházakat. A terjesztést Marton Sándor Színpadi Kiadója intézte, eme vállalkozás volt a jogtulajdonos, követhetetlenül sokfelé közvetítette ki rengeteg szerző darabját. Az egyre szigorúbb zsidótörvények nyomán szakmai kamarák alakultak, és hivatalosan csak az kaphatott munkát, aki tagja volt a testületnek – izraelitákat pedig nem vettek föl. A helyzet annyira veszélyeztette a színházi életet, hogy a Budapesti Színigazgatók Szövetsége fölhívással fordult az országgyűlés tagjaihoz (*A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslat 10. §-a ügyében*): ha így megy tovább, „megbénulnak a színházak", „lehetetlenné válik a színházi vállalkozás", és igenis, a zsidók (szerzők, művészek, színházi szakemberek) „a magyar színházi kultúra érdemes munkásai", nélkülük nem megy…

Kezdeményezésüknek nem volt foganatja, 1938-cal kezdődően a zsidótörvények gyökeres fordulatot hoztak a szórakoztatóiparban: a szerzők, előadóművészek, zenészek stb. tevé-

Két Rejtő-darab egy plakáton (A Fővárosi Operettszínházi slágerdarabja. Szenzációs operettújdonság!): Aki mer, az nyer, Egy görbe éjszaka (Bonyhád, 1935 nov.)
forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár

kenységének korlátozása a megszokott ügy- és üzletmenetet is fölborította. A tömegesen rendelkezésre álló színházi rácsplakátokon nyomon követhető, amint a „kényes származásúak" nevei eltűnnek. Így pl. az *Aki mer, az nyer* rendre csak dr. Sándor Jenő operettjeként jelenik meg, a társszerző Rejtő nélkül. (A teljesség kedvéért jegyezzük meg: az erdélyi származású, jogász végzettségű komponista zömmel nótákat, foxtrottokat stb. írt, főállásban pedig belügyminiszteri titkár és egy ideig rendőrkapitány is volt – lám csak hová nem érnek el a pesti show-business leágazásai). És még arra is akadt precedens, hogy egész egyszerűen Rejtő Jenőé helyett valaki teljesen másnak a neve szerepel szerzői státuszban. Zsidótörvények ide, megmételyezett magyar szellem oda, az elvárható és ajánlatos kincstári fanyalgás helyett a „zsidó operetteket" továbbra is játszották a fővárosban és vidéken egyaránt, és még akár az antiszemitizmust zászlójukra tűző lapok esetében is előfordult, hogy lelkendezve írtak egy-egy effajta produkcióról (magától értetődően mutatis mutandis vagy inkább neveket eltüntetendisz).

De persze az alkotókat sem kellett félteni: amíg életüket nem fenyegette veszély (vö. munkaszolgálat), tovább dolgoztak – vagy „strómanok" segítségével „négerként" (azaz valóságos, törvények által nem korlátozott személy neve alatt, zsebbe fizetve) vagy éppenséggel álnevek alatt. Ez jutott Rejtő osztályrészéül is, amiképp az jogász bátyja, dr. Révai Gyula igazolásából kiderül: „Fivérem a fenti időpontban a fasiszta törvények által munkájában korlátozott személy volt, és így az ez idő alatt készített műveinek nagy része idegen fedőnevek, vagy ún. kényszer társszerző (néger) neve alatt jelent meg."[19] Ennek tudható be, hogy bár az 1938-as *Pillanatnyi pénzzavar* és az 1940-es *Pepita kabát* című filmvígjátékokból is derekasan kivette részét, a film főcímében, stáblistájában nem szerepel a neve.[20]

Ennek előzménye, hogy 1937-től a moziiparba is beszáll, filmíróként: tipikus magyar vígjátékok körül bábáskodik. Először egy 1936-os szkeccsfilm, a *Sportszerelem* továbbírását bízták rá (az eredeti rövid alkotás nem maradt fönn, azaz beleolvadt a hosszabb változatba). A gyöngécske alapanyag följavítása nem sikerült túl fényesen, nem is lett nagy siker (pedig az egyik főszerepet maga Latabár Kálmán játszotta benne – ez volt első megmérettetése a filmvásznon –, egy másik szereplője a szegedi származású, a háború után Marosvásárhelyen és Kolozsvárt alkotó Delly Ferenc), a bemutatóra 1937 júliusában került sor. Ám előtte még egy nem létező újságíró (bizonyos Grauer Andor) beperelte a filmszkeccs íróját (Kolozsvári Andor), hogy az ő ötletét lopták el.[21] A számos korabeli hasonló per tanulsága számunkra az, hogy nem meglepő módon eme szférában az üzleti érdekek domináltak: a szórakoztatóipar sok pénzt termelt, és aki „benne volt a brancsban", tekintélyes jövedelmekre tehetett szert.

Jóval sikeresebb volt Rejtő szintén 1937-es *Úrilány szobát keres* című filmje (bemutató 1937. szept.), amely saját, Kulinyi Ernővel írott színpadi zenés vígjátékának átdolgozása. Mindkettő címszerepét a kor egyik magyarszőke szexideálja, Zilahy Irén (1904-1944) alakította. A filmnek volt egy érdekes szerzői jogi „macerahozadéka" is: a két világháború közti korszak ismert sikerszerzője, Zilahy Lajos beperelte a produkciót. Mondván: az ő pár évvel korábbi *Urilány* című darabjára, illetve a főszereplőnő vezetéknevére építve szerzői jogbitorlást követnek el a film készítői. Mégpedig azzal, hogy a reklámhirdetésekben a „Zilahy" [Irén] és az „Urilány" [szobát keres] szavakat úgy rendezik tipográfiailag, hogy a végeredmény az ő (Zilahy Lajos) színdarabjának népszerűségét lovagolja meg… Az ügy jogi következménye: „a törvényszék esetenkint kiszabandó pénzbírság terhével eltiltotta az alperest olyan hirdetések közzétételétől, ame-

lyek a mozidarabra vonatkozóan az »Urilány« szót egyedül használja és mellőzi a darab címének további részét".[22] És végül említsünk meg egy újabb szórakoztató sajtótermék-vonatkozást a film kapcsán: a pesti zsidó vicclapok legnépszerűbbike, *Az Ojság* 1937 nyarán 10 héten át minden lapszámában promotálta a vígjátékot.

Rejtő és a moziipar kapcsolatának van egy érdekes (de meg nem valósult) mellékága, *Miss Halhatatlan* címmel egy pár oldalas filmterv is fönnmaradt:[23] „Rejtő Jenő filmtörténete. A téma kiadói joga száz pengő á contó ellenében Földes Lajos igazgató úr tulajdonába megy át." Valamikor 1938-ban próbálkozhatott Földes Lajosnál a szinopszissal, aki a hollywoodi Paramount (napjainkban is létező) megastúdió budapesti képviselője volt. A megkeresésnek nem lett eredménye – más kérdés, hogy a régi amerikai filmek ismerői szerint számos Rejtő-poén és motívum visszaköszön a tengerentúli filmgyártás kommersz termékeiben. Azonban a „halivúdi bepróbálkozás" szolgál egy fontos tanulsággal: Rejtő alkalmasnak tartotta magát a nemzetközi terepen való megmérettetésre (ide nekem az MGM oroszlánját is!) – az amerikai filmipar akkoriban világelső volt a gyártókapacitás és a bevételek terén.

A közreműködésével készült moziprodukciók mind szokványos magyar vígjátékok, magyar (többnyire pesti) környezetben. Ezzel szakított volna a *Miss Halhatatlan*: nemzetközi (Párizs!) úri világ színterén bonyolódó hepiendes szerelmi történeten izgulhatunk, amely egy világhírűvé váló, plágiummal terhelt regény körül bonyolódik (és még idegenlégiós mellékszál is akad – Rejtő maga nem szolgált percig sem a Francia Idegenlégióban, ezt a legendát ő maga találta ki 1934 táján, hogy kapósabb legyen a bulvársajtó számára, e téren meglehetősen gátlástalan volt: „öncelebesítés"). A filmszinopszis ára csupán 100 pengő – mérhetetlenül kevésnek tűnik az (ezres nagyságrendű) forgatókönyvírói, rendezői javadalmazáshoz képest (1 pengő ma hozzávetőlegesen öt eurót ér). De ha belegondolunk, hogy ezt a pár lapos ötletet akár egy nap alatt is papírra vethette, nem is tűnik annyira rossz javadalmazásnak: a korabeli sláger szerint „havi 200 pengő fix" már kifejezetten jó fizetésnek számított.

Doktor Bakó címmel egy filmnovellát is közread első posztumusz kötete,[24] vígjátéki alapanyag (dr. Bárány, a galamblelkű fiatal, állástalan ügyvéd hóhérnak jelentkezik, de csak ideiglenesen, hogy konkrét ítéletvégrehajtói munka híján is kapja alapfizetését, azonban hirtelen „kapás van": egy nőt kellene fölakasztania, akiről jogászként megállapítja, hogy ártatlan, ráadásképp egymáséi lesznek). Ugyaneme címmel és kiindulással, ám jelentős változtatásokkal egy lélektani krimidráma szinopszisa is fönnmaradt.[25] És lapult még egy érdekes, posztumusz megjelentetett írás a PIM-béli Rejtő-hagyatékban: *Minden csak komédia (Igazi ciklon jutányos áron, házhoz szállítva 3 felvonásban)* címmel egy színpadi vígjáték szinopszisát[26] vetette papírra, amely az utolsó (kéziratos) bekezdésben-hozzátoldásban átmegy filmkivonattá. Ami a műfajok átjárhatóságán túl jelzi a szerző rugalmasságát, piacra nyitott hozzáállását. Rejtő és a mozi mint médium kapcsolatáról Szentpály Miklóstól született teljességre törő, rövid áttekintés: *A ponyva dinamikája – Rejtő Jenő a filmvásznon*.[27]

Rejtő Jenő néven 1932-től volt jelen a kisponyvák (tízfilléres, avagy füzetes ponyvák, gyorsregények stb.) piacán: első hosszabb lélegzetű műve *A párisi front* c. elbeszélés, amely még a *Nyíl* regényújságban jelent meg (1932 nyarán, és több országgal egyetemben Romániában is terjesztették). A kinti magyarok közegében játszódik, és részben berlini élményeit írta meg benne. (Erdélyi vonatko-

zású érdekessége, hogy 1937 táján Romániában külön kis könyvecske formájában is megjelent, méghozzá kalózkiadásban: nincs jelölve se kiadó, se nyomda, csupán az akkor már jól csengő szerző – vö. húzónév – és a regényke címe). Ezek után 1934-41 között 20 füzetes regénye lát napvilágot a két világháború közti lektűrirodalom legnívósabb pesti műhelyében: a *Világvárosi regények* (szemben a számtalan másik, hasonló profilú vállalkozással) hangsúlyozottan magyar (nevű) szerzőktől közölt kalandos elbeszéléseket, és elég jól fizetett. Az utolsó kisregényt P. Howard néven adta közre az Aurora kiadónál: *A detektív, a cow-boy és a légió* (1941-ben rövidebb, 1942-ben hosszabb változatban) a gyorsregényírás rejtelmeibe vagy inkább a kliséhalmozó ponyvagyártásba vezet be.

Rejtő Jenő első kisregényének (A párisi front, 1932) romániai kalózkiadása 1937-ből (címlap: Lóránt-Lassner Sándor)

Egyfajta metaponyva ez: ő maga is érzékelte a műfaj korlátait, a panelekből építkező, valószínűtlen történetkék unos-untalan ismétlődő fordulatait, valószerűtlen megoldásait. Mindez zavarta, többre vágyott (ha valaki, hát ő aztán tudott kreatív is lenni a ponyva szűkös keretei közt), a közönség elvárásai azonban nem voltak túl magasak, s a kiadók töméntelen mennyiségben ontották a rendre vásárlókra találó, néhány kaptafára szabott sztorikat. Mindennek 1942 nyarán szakadt vége, midőn a kormány háborús körülmények közt előállott papírhiánnyal indokolva gyakorlatilag ellehetetlenítette a legtöbb ponyvaírót/kiadót. Ezért is különleges darab *A detektív, a cow-boy és a légió*, lévén gúnyt űz a ponyvakutyulókból, önirónián sem mentesen élcelődik a silány irományokon (természetesen nem csupán a tízfilléres, ám a normál terjedelmű, ún. pengős regényeken is). Egyetlen szóval: ponyvapanelparódia (a kisregény helyszíne is emblematikus: a rémregényírók, ponyvapotyalesők törzskávéháza). Nevezetes passzusa:[28]

„– Kéziratom mintegy húsleveskocka-kivonat formájában adja a kalandregények úgynevezett alapelemeit. Vagy száz regényt olvastam át, és az alábbiakban foglaltam össze tapasztalataimat:

– *A fogalmak tisztázása*: Légió: *Vidám, vakmerő, durva és menetelő katonai alakulat*. Regényalakok: *elállatiasodott, kegyetlen és durva gyilkosok. Elemberesedett, kegyetlen és durva állatok, akikben van szív, nem ismerik a félelmet és – naivak*. Mellékalakok: *Arab zsoldban kémkedő garázdák*. Hős: *Fiatalos külsejű, tréfás, de legyőzhetetlen egyének. Gondtalan ifjak vagy lefokozott tisztek.* Ajánlatos kezdet: *Kocsma vagy kantin, ahol egy mind ez ideig legyőzhetetlen, valószínűtlenül hatalmas katona garázdálkodik. Valószínűtlenül karcsú s csinos légionista, igen udvariasan, félig agyonveri, majd visszaül a helyére, és illatosítja magát. Nemes ügyért néhány légionárius veszélyes vállalkozásba fog, súlyos kockázatok árán minden sikerül, és céljukat elérve, becsü-*

letrendet kapnak, továbbá készpénzt. Helyenként ajánlatos egy lefokozott tisztet rehabilitálni. Sűrű kiszólások: *Nom du nom, garde, piszkos csirkefogó stb.* Szahara: *rendkívül meleg terep. Időnként a számum mindent elsöpör. Célja, hogy a menetoszlop szenvedjen benne.* Menetoszlop: *Felismerhető vánszorgásáról, állandóan hiányos vízadagjairól. Útközben sokan kidőlnek, és mire a csapat eléri a kijelölt oázist, a menetoszlop már egyetlen emberből sem áll.*"

Ami még szóba jöhetne mint fontosabb szórakoztatóipari terep, az a cirkusz: ha ott nem lépett is föl (bár állítólag fiatalon dolgozott vándortársulatnál), van egy cirkuszi témájú kabarészáma: *Akrobat ej!* Egyebek: a korszak jóformán egyetlen elektronikus médiuma (a telefon mellett) a rádió – többször is közvetítették Rejtő operettjeit az éterben (ezt rendszerint a sajtóban is beharangozták). A hangrögzítés-visszajátszás egyetlen elérhető és igen népszerű médiuma ekkoriban a gramofonlemez: Rejtő neve alatt tudomásunk szerint nem jelent meg efféle, aminek egyetlen és fő oka, hogy ő maga nem írt dalszövegeket (slágereket, kuplékat). Viszont ismerünk olyan kottát, amelyen szerepel a neve, holott sem a zenéhez, sem a szöveghez nincs köze (ám a kiadvány borítóján föltüntetik, hogy ő is társszerzője az operettnek, amelynek dalbetéteit közreadják). És ott van még a spiritizmus: ez is egyfajta polgári elfoglaltság volt (lásd pl. Kosztolányi *Édes Anná*ját), és bár Rejtőről nem igazán mondható el, hogy spiritiszta lett volna (inkább a pszichoanalízis érdekelte a lelkek-szellemek szférakörében), van bohózata e témában (*Szeánsz a fegyházban*, 1934). Plusz egy jósnő-riporttal is büszkélkedhet a *Nagykörut* (lásd korábban) – tehát a földöntúli szféra kommersz megnyilatkozásaiban is megmerítkezett.

És végül essék szó munkásságának csúcsáról. 1936-tól érkezett el a pengős ponyvák korszaka, legfőbb kiadójánál, a Nova Irodalmi Intézetnél. Először fordításokat ad közre: a négy könyv közül hármat németből ültetett át (Erich Kästner: *Az eltűnt miniatűr*, illetve 1938-ban két westernregény, George Owen Baxter: *Az utolsó golyóig…*, Fred Roberts: *A bosszú árnyékában*), egyet pedig franciából (Pierre Benoit: *Nyugat asszonya*). Utóbbi kapcsán tudható, hogy sokkal gyengébb nyelvtudással rendelkezett, mint a német esetében. Majd fölbukkan a nevezetes írói név: P. Howard, az „angol" (ford. Rejtő Jenő), később pedig Gibson Lavery (az „amerikai"), *A Nova kalandos regényei* sorozatban. 1936-37-ben két humortalan 'Hóvárdot' olvashattak a műfaj szerelmesei (*A pokol zsoldosai, Menni vagy meghalni*), ezek nem sok vizet zavartak a korabeli idegenlégiós/kalandregények piacán. Azonban 1938-tól, *A fehér folt*tal kezdődően 1941-ig tucatnyi humoros kalandregénye, krimije, illetve G. Laveryként 5 vadnyugati története lát napvilágot. Plusz a legvégén még három Howard, más-más kiadónál: Csillag, Aurora, Soóky (utolsó, nyomdába adott kötete megjelenését már nem érte meg: *A megkerült cirkáló* megjelenésekor, 1943-ban már halott volt).

A közép-európai léthelyzet, az utcán (vagy épp a Szahara porában) heverő groteszk, fonák élethelyzetek, a háború közeledtével mind jobban erősödő abszurd világnézet, szóviccsziporkák, jószerivel fordíthatatlan nyelvi humor (noha mintegy tucatnyi nyelven ismerünk kiadványt tőle)[29] tömény, nevettető és elgondolkodtató lenyomatai a regények. Vérbeli (vagy inkább: infravéren túli) ponyvák, pontosabban ponyvaparódiák. Semmi egyebet nem csinált, mint kabarészerzőként beoltotta a légiós, kalandos stb. történeteket pesti humorral, melyet kabarészerzőként is igen magas fokon űzött (pofonegyszerű, de nagyszerű). Majd mindegyikben unalomig ismert motívumokat bolondít meg, sztereotípiá-

kat forgat ki, feszegeti a műfaj határait. És megtörténik a csoda: példátlan közönségsiker, epigonok-utánzók sora, bosszantó névcsenések és motívumtolvajlások.[30]

Egy leveléből kiderül, hogy csak a Novától mintegy 50 ezer pengőt kasszírozott 5 év alatt – óriási összeg, ám az még meglepőbb, hogy ennek dacára szinte sosem volt pénze (saját lakása sem – megmaradt egy „züllött, rossz bohém"-nak, miképp egy versében írja). Azért dolgozott annyit, mert nem tudott bánni a pénzzel – főleg a kártya okán: Rejtő Jenő szerencsejáték-függő volt (a peches, folyton vesztő fajtából). Íme egy újabb terepe a szórakoztatóiparnak (még ha illegálisra „hangszerelve" is: a korabeli sajtó harsogott a titkos kártyaklubok betiltásának követelésétől), műveiben (regények, kabarészámok, filmek stb.) számos alkalommal visszaköszön a „zsugás" tematika.

Határidők, előlegek, veszekedések kiadóival,[31] mindezek hátterében pedig éjszakába nyúló, monoton írói munka, legtöbbször kávéházakban (újabb terepe a kikapcsolódásnak, legalábbis mai, nosztalgiával átitatott szemléletünk szerint: akkoriban igen sokan a kávéházi létet afféle „dolgozóba járásnak" fogták föl, újságírók munkahelyén túl üzleti megbeszélések terepe is volt, de akár ügyvédek is adtak itt fogadóórát, orvosok paciensekkel találkoztak etc.). És hogy mindezt bírja (szó szerint idegekkel), serkentőkkel spannolta magát: kávé, cigaretta, de főleg a korban legálisan kapható amfetamin-származék, az Aktedron vezettek egészségének meggyengüléséhez (egyfajta „speed": hatására akár napokig tartó éberség jelentkezett, végül pedig ájulásszerű kidőlés). Rejtő nem volt absztinensnek mondható, ám a túlzott alkoholfogyasztás kevésbé volt jellemző reá. Ez a hatalmas termetű, robusztus férfi élete utolsó éveire idegroncs lett, kontrollálatlan dühkitörésekkel – bipoláris személyiségjegyei fölerősödtek, és ideggyógyintézeti kezelésre szorult (a Siesta szanatóriumot járta meg pár évvel korábban József Attila is, mindkettejüket Benedek László ideg- és elmegyógyász, Zilahy Irén férje utalta be).

Egy „aprócska" bibi volt csak a ma is olvasott, humoros könyvekkel (ami nem kis teljesítmény, lévén akkoriban százszámra tenyésztek a mára teljességgel elfeledett szerzőcskék): a Nova-féle P. Howardokról nem lehetett tudni, hogy valójában Rejtő írta őket. A benne lakozó művészlélek, az írói elismerésre vágyó alkotó nem kaphatta meg a neki méltán kijáró elismerést (az már csak sárhab a tortán, hogy a kiadók olykor kéretlenül húztak Rejtő szövegein, poénokat és gondosan fölépített szövegkonstrukciókat romboltak szét). Az „alkotó" nem puszta szóvirág Rejtő esetében: a legtöbb ponyvaszerzőtől eltérően rendkívüli műgonddal járt el, számos körben csiszolgatta szövegeit (nem csak úgy „odakente" a könyveket – ezért sem igaz a legenda, miszerint első körben kanyarított kéziratával fizetett volna): szerfölött bántotta, hogy avatatlan kezek (nyomdász, korrektor) belerondítanak.

Ámde a pestiesen csak Péhóvárdként (vagy röviden: Howard/Hovárd) emlegetett „titokzatos" szerzői álnév valójában Rejtő Jenőt takarta. Kiadói trükk vagy babona játszhatott közre létrejöttében – az üzleti megfontolás/elképzelés háttere, hogy hazai szerzőt nehezebb eladni, mint külföldit. Nem afféle nyílt titok volt, az olvasóközönség valóban nem tudta – igazság szerint nem is érdekelte, ki írja a kiváló könyveket. Howard pedig valóságos bombaüzlet volt kiadóinak (legtöbb könyve a Novánál jelent meg 1936-1941 között), ponyvái jól fogytak, sokat keresett (más kérdés, hogy nem tudott bánni a pénzzel). Nem is lett volna különösebb jelentősége a szerző valós kilétének, ha nem jönnek a zsidótörvények és a világháború.

Mondhatni Rejtő halála is ponyvaírói munkássága számlájára írható, konkrétan az álnéven egy szélsőjobboldali lapban megjelentetett „gyilkos újságcikk" veszejtette el (*Bemutatjuk a Piszkos Fred szerzőjét. Mr. Howard-Rejtő-Reich, a nagy terézvárosi ponyvakirály és rémregénygyáros rövid idegkúra után visszatért a Japán-kávéházba*).[32] Ez volt tehát a nagy leleplezés: P. Howardot „civilben Rejtő Jenőnek hívják". Ráadásul regényeiben nincs jó véleménnyel a németekről („még Piszkos Fred, vagy a legutolsó angol hajósinas is becsületesebb"), ponyváiban bújtatottan az „angol–francia fegyverbarátság" erősítésén fáradozik, magyarán ellenséges háborús propagandát fejt ki. Ám legfőbb bűne: „Mi ez, ha nem vérbeli demokrata világnézet ponyvára átképezve?" Az egész oldalas, tévedésektől hemzsegő írás nyomán egy nyilas följelentette, pár nap múlva Rejtő megkapta behívóját, 1942 novemberében bevonult a nagykátai gyűjtőtáborba, ahonnét zsidó munkaszolgálatosként egy gyorstranszporttal a keleti hadszíntérre, a Szovjetunió megszállt területére vitték a 2. magyar hadsereg kisegítő állományú tagjaként. Ott, a Don-kanyarban veszett nyoma 1943 januárjában (hivatalosan: eltűnt).

A cikk címében annyi igazság van, hogy Rejtő addigra idegileg teljesen kikészült – a megerőltető munka és a serkentőszerek teljesen elcsigázták, így valóban elmeszanatóriumi kezelésre szorult. Tehát jog szerint sem lett volna szabad bevonultatni a beteg embert – a család mindent elkövetett, hogy megmentse, ám a szükséges orvosi igazolás későn érkezett. Arra még volt ideje, hogy följelentse rágalmazásért a lapot (ügyvédje tulajdon bátyja, dr. Révai Gyula volt) – ám a főszerkesztő (Oláh György, 1902-1981) országgyűlési képviselői státuszából következett, hogy mentelmi jog védte. Az eljárás ment a maga útján, és Rejtő már majd egy éve halott volt, midőn az ügyet ad acta tették – holtában sem „perelhette vissza" becsületét (a lap pedig egy újabb cikkben örvendezett a számonkérés elmaradásán).

Összegzésképp elmondhatjuk: a mottóban említett „minden igényhez alkalmazkodjanak" hozzáálláson, az átlag szórakoztató irodalom kínálatán lépett túl Rejtő – nemcsak kiszolgálta, de alakította is maga választotta műfaját, megújította a ponyvaírást. Humorosra hangszerelt kalandos regényeivel idestova nyolcvan éve formálja a pesti fílingre, a magyar nyelvi humorra vevő olvasók ízlését. Világlátott, nyelveket beszélő ember létére nem hagyta el hazáját a világháború és a zsidótörvények hatására sem: pesti magyar írónak tekintette magát, aki igazából csak a hazai közegben tud élni és alkotni. Az idő őt igazolta: amire van igény, azt a törvények, a hatalom, a háború sem irthatta ki – a Rejtő hozta újdonságok, életművének minősége túlélte a világégést, a Rákosi-rendszert, a szocializmus alatt végbevitt kéretlen szövegátigazításokat (vö. delfinológia). Saját korában piaci alapon is megélt, utóbb pedig anélkül is milliószám fogytak könyvei, hogy kötelező olvasmány lett volna: a közönség szeretete erősebb a kultúrharcnokok, erkölcsnemesítők, gonosz fajvédők és dilettáns „szakemberek" vágyainál. A pesti szórakoztatóipar rengeteg ága-bogában kipróbálta magát kisebb-nagyobb sikerrel, valóságos bulvárlabirintuson áttörve érkezett el a ponyva (részben maga emelte) csúcsára. És ha nyakig is volt a ponyvában-bulvárban (vagy olykor éppenséggel torkig!), a lényeg úgyis az, ami afölött kezdődik…

JEGYZETEK

1. Színházi Élet 1924. február 9. 41.
2. Színházi Élet 1937. május 2. 29–31.
3. Pesti Napló 1937. április 27. 16.
4. Thuróczy Gergely: *A megtalált tragédia. Rejtő Jenő emlékére.* Szépmíves–PIM, Bp., 2016. 255–259.
5. *Sillbiger Bora jósolt a „Nagykörutnak" (Rekord interju este 11-től reggel 11-ig az Esplanade-ban)*

6. Bővebben lásd *Az ellopott tragédia. Rejtő Jenő-emlékkötet*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Infopoly Alapítvány, Bp., 2015. 49–52.
7. Rejtő Jenő: *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam*. S. a. r. Varga Katalin. Szukits, Szeged, 1997.
8. Lásd *A megtalált tragédia* 225–228.
9. Lásd *Az ellopott tragédia* 207–209.
10. Rejtő Jenő levele Müller Pálhoz, a Nova Könyvkiadó ifjabb tulajdonosához [1941 eleje], in: *Az ellopott tragédia* 264. old.
11. Újból közreadva: *A megtalált tragédia* 246. old.
12. Dallos József: *Rejtő Jenő kabaréjeleneteinek bibliográfiája*. In: Rejtő Jenő: *Tévedésből jelentik. Egyfelvonásosok, kabaréjelenetek*. Magvető, Bp., 1988; valamint Alpár Ágnes: *A cabaret. A fővárosi kabarék műsora, 1901–1944*. Magyar Színházi Intézet, Bp., 1978.
13. Bővebben lásd Thuróczy Gergely: *Rejtő Jenő nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája*. In: *A megtalált tragédia* 317–354.
14. Bővebben lásd Thuróczy Gergely: *A megtalált tragédia* 61–62.
15. *Magyar Országos Tudósító 1929–1948* (MTI „kőnyomatos" Hírek). 1938. szeptember 15. 7; 1939. január 18. 15–16; 1939. március 1. 14–15; 1939. április 19. 7.
16. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1939_03_1/?pg=14&layout=s – letöltés: 2017. febr. 4.
17. Hámori Tibor: *Piszkos Fred és a többiek... Történetek Rejtő Jenő életéből*. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, Bp., 1981. 118.
18. *Miért nem jelent meg a függöny előtt: Stella Adorján, Harmath Imre, Kellér Dezső és Rejtő Jenő*. Színházi Élet 1937. január 10. 40–41.
19. Bővebben lásd *Az ellopott tragédia* 83–84.
20. Bővebben lásd *A megtalált tragédia* 83–85.
21. Bővebben lásd *Az ellopott tragédia* 107–109.
22. Bővebben lásd *Az ellopott tragédia* 110–113.
23. Szövege közreadva *A megtalált tragédia* 260–262.
24. Rejtő Jenő: *Az utolsó szó jogán*. S. a. r. Révai Gyula. Magvető, Bp., 1967. 193–196.
25. Szövege közreadva: *A megtalált tragédia* 250–254.
26. Szövege közreadva: *A megtalált tragédia* 247–249.
27. http://www.filmtekercs.hu/raadas/magyar-filmszuret-a-ponyva-dinamikaja-rejto-jeno-a-filmvasznon – letöltés: 2017. február 6.
28. Rejtő Jenő: *Az utolsó szó jogán* 55–56.
29. Thuróczy Gergely: *Rejtő Jenő külföldön megjelent magyar és idegen nyelvű könyveinek bibliográfiája*. In: *Az ellopott tragédia* 420–426.
30. Bővebben lásd Thuróczy Gergely: *Rejtő, a reciklált ponyvazseni*. In: *Az ellopott tragédia* 404–415.
31. Lásd *Rejtő Jenő hivatalos levelezéséből*. In: *Az ellopott tragédia* 260–291.
32. László András: *Bemutatjuk a Piszkos Fred szerzőjét. Egyedül Vagyunk* 1942. október 9. 6.